

INFRASTRUKTURA SLOVENŠČINE 1550–1758¹

Kozma Ahačič

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6–112”1550/1758”

Prispevek sintetično prikazuje, kako se je v času med letoma 1550 in 1758 razvijala infrastruktura slovenščine. Pri tem pregleda vlogo jezikoslovnih in nejezikoslovnih knjižnih del, vlogo organizacije izdajanja knjižnih del ter vlogo slovenščine v šolstvu in v javnosti nasploh.

zgodovina jezikoslovja, 16. stoletje, 17. stoletje, 18. stoletje

The article presents the development of the infrastructure of the Slovene language between 1550 and 1758. It focuses on the role of linguistic and non-linguistic printed texts, the organisation of book-publishing and the role of the Slovene language in education and in public life.

history of linguistics, 16th century, 17th century, 18th century

1 Nejezikoslovna knjižna dela

Temeljni kamen infrastrukture slovenskega knjižnega jezika je bil v celotnem obravnavanem obdobju jezik knjižnih prevodov Svetega pisma – vpliv slovnice in slovarjev kot del, ki za sodobni knjižni jezik predstavljajo temeljni normativni dejavnik, je bil zelo majhen. Slovnice in slovarji norme niso vzpostavljali, ampak so popisovali že utečeno (oziroma prej dogovorjeno) stanje ter krepili prestižno (in z vidika vpliva na slovnico tradicijo tudi referenčno) funkcijo slovenskega jezika. Kar je bilo v slovnica ali slovarjih docela novo, praviloma ni prodrlo v splošno rabo.²

Tudi jezikoslovne (predvsem pravopisne) opombe v uvodih v knjižna dela niso imele

strogo normativne vloge, saj so služile predvsem razlagi *rabe* besedila in ne razlagi *tvorjenja* novih besedil. S tega vidika so bili tvorci nejezikoslovnih knjižnih besedil vzpostavljalci norme knjižnega jezika, pisci slovarjev in slovnice pa so skrbeli predvsem za jezikovno samozavest uporabnikov knjižnega jezika.

Enotnost norme ter njeno spreminjanje in razvoj so bili tako neločljivo povezani z avtoriteto osrednjih tvorcev knjižnih besedil oziroma pozneje z avtoriteto že natisnjenih izdaj. V času protestantizma je vsaj delno enotnost takšne norme vzpostavljala Primož Trubar, ki je po eni strani močno podpiral tako s splošno jezikovnega kot s pravopisnega vidika premišljeno delo svojega naslednika Jurija Dalmatina, po

1 Prispevek želi podati interpretativen shematski pregled nekaterih vprašanj vzpostavljanja infrastrukture slovenščine med letoma 1550 in 1758 in predstavlja povzetek širše zastavljene raziskave o zgodovini jezikoslovja v tem obdobju. Ker bi ob doslednem navajanju že aparat sam presegel dovoljeni obseg referata, smo navajanje virov in literature skrčili na minimum (tudi v končnem seznamu), prav tako tam, kjer to ni neizogibno potrebno, ne navajamo strani v virih ter popisa dosedanjih raziskav. Opis razvoja v prekmurskem prostoru smo opustili, saj zahteva samostojno obravnavo.

2 Npr. Bohoričev način pisave predloga *v* in *z/s* ipd.

drugi strani pa – kolikor je bilo to mogoče zaradi nujne skrbi za zunanjo samopodobo slovenske protestantske skupnosti – ostro nastopal proti knjižnim delom, ki so po njegovem mnenju pomenile odklon od ustreznega razvoja.³

V obdobju od protireformacije naprej pa se je norma vzpostavljala drugače: temeljni jezikovni (in s tem tudi normativni) zglede so postale katoliške izdaje lekcionarjev. Te so – kot je prepričljivo dokazal že Breznik (1982 [1917]) – v kar največji meri ohranjale *izročilo*, kar sta s prvim tovrstnim lekcionarjem začrtala Tomaž Hren in Janez Čandek. To izročilo pa dejansko ni bilo nič drugega kot izročilo slovenskih protestantskih piscev, saj vse kaže, da je Janez Čandek besedilo Dalmatinove Biblije zgolj prepisal ter vsebinsko popravil oziroma na novo prevedel mesta, pri katerih sta se Luther in Vulgata razlikovala, Tomaž Hren pa je nato oskrbel še nekatere jezikovne popravke.⁴

Medtem ko je zapis slovenskega knjižnega jezika v času protestantizma še temeljil na nekaterih značilnostih govora, pa je začela v naslednjem obdobju razlika med zapisom in dejanskim govorom (oziroma dejanskimi govori) postajati vse večja (prim. Ahačič 2008). Normativnega ideala slovenskega knjižnega jezika pisci niso mogli več preverjati v dejanskem govoru, ampak so mu lahko sledili samo z zgledovanjem. Negotovost glede tega, kaj je prav in kaj narobe, je postajala vse večja, s tem pa se je večala tudi potreba po slovnica in slovarjih, ki bi imeli jasnejšo normativno vlogo. A pisci slovnice ter slovarjev niso bili nič bolj samozavestni kot pisci književnih del – večkrat so sledili svojim predhodnikom, ne da

bi vedeli, zakaj. Logična reakcija na takšno stanje je bila postopno uveljavljanje pokrajinskih variant slovenskega knjižnega jezika, znotraj katerih je bila lahko jezikovna samozavest piscev večja in ki so bistveno zaznamovale obdobje, ki je sledilo tu obravnavanemu.

2 Jezikoslovna besedila

Do izdaje Bohoričeve slovnice (BH 1584) najdemo obravnavo jezikoslovne problematike pri Trubarju in Krelju predvsem na mestih, kjer je razložen izgovor posameznih črk in njihovih sklopov oziroma opis izgovora posameznih glasov (TA 1550: a 3a, TC 1550 A 2a–A 2b, TA 1555: A 1b, TE 1555: B 3a, TT 1557: a 3b, TA 1566: A 1b; KPo 1567: B 2b–B 3a). Trubar je tako opozarjal na razliko med *u* in *v* v izgovoru, na neaspirirano izgovorjavo črke *h*, na velarno izgovorjavo črke *l* v nekaterih položajih ter na potrebo po upoštevanju dejanskega govora pri izgovoru samoglasnikov. Krelj je v svojem besedilu razložil izgovor *ch* [č oziroma č], *c* [c] ter razliko med *s* [z] in *f* [s] ter *sh* [ž] in *fh* [š]. Nekatero druge posebnosti njegove pisave (npr. razlikovanje med *u* in *v*) so vidne tudi iz razpredelnic v obeh njegovih delih (KB 1566: A 2a–A 2b, KPo 1567: A 1b), kjer je sopostavil »imena slovenskih črk«, kakor jih sam imenuje, z znaki v svojem črkopisu. Temeljni poudarek njegovega jezikoslovno zaznamovanega uvoda pa je bil napad na Trubarjev črkopis, ki ga je med vrsticami označil za neukega. Tudi zato Kreljeve jezikoslovne opazke niso imele posebne odmeva in jim nikakor ne smemo pripisovati razvojnega vpliva, saj je bil njegov predlog črkopisa vsaj sprva očitno *a priori* zavržen.⁵

3 Npr. zelo slabo pripravljena *P 1563 ali pravopisno ter jezikovno drugačni Kreljevi deli (KB 1566, KPo 1567).

4 Razlike med besedilom v Dalmatinovi Bibliji (1584) in besedilom v Hrenovem lekcionarju so namreč tako majhne, da bi v nasprotnem primeru Tomaž Hren v pismu Čandku (10. aprila 1612) ter v koledarskem zapisu (15. avgusta 1613) težko trdil, da je Čandkovo besedilo pregledal in popravil.

5 Dela, ki so sledila KPo 1567, torej JPo 1578, DPa 1576, DB 1578 ne razlikujejo več med *u* in *v* ter *fh* in *sh*. Tudi Bohoričeva *Otročja tabla* (1580) še ne kaže nobenega sledenja Kreljevim razlikovanjem. Krelja je očitno doletela nekakšna *damnatio memoriae*, kar potrjuje tudi podatek, da so Nikodemu Frischlinu, ki je bil v Ljubljani v času med 1582–1584, prikrili obstoj Kreljeve KB 1566, čeprav se je za tovrstno delo izrecno zanimal (Ahačič 2007: 253–255).

Zato tudi težko zatrdno rečemo, v kolikšni meri je Krelj neposredno vplival na Bohoričeve rešitve v prvi slovenski slovnici (BH 1584) oziroma na rešitve v Dalmatinovi Bibliji – te so bile gotovo rezultat širšega razmisleka več ljudi, saj Dalmatin ni sledil vsem Bohoričevim rešitvam, prav tako pa vsem svojim rešitvam ni vselej dosledno sledil niti Bohorič.

Tako **Bohoričeva** slovnica (BH 1584) kot **Megiserjeva** mala slovnica (v MD 1592) sta bili zelo pomembni za krepitev prestižne vloge slovenskega jezika. Z Bohoričovo slovnico smo Slovenci postali deveti narod v Evropi s sodobno slovnico svojega jezika, z Megiserjevimi tabelami sklanjatev in spregatev pa smo bili soudeleženi pri eni prvih večjezičnih slovnici v Evropi. Bohorič je na podlagi latinske slovnice nemškega humanista Filipa Melanctona, ene izmed verjetno dvojezičnih priredb antičnega slovnika Donata ter slovnice nemškega protestantskega slovnika Johanna Claja, naredil sodobno slovensko slovnico, ki so jo kot kvalitetno doživljali tudi tisti tedanji bralci, ki slovenščine niso znali. V slovnici je opisal vso tedaj aktualno slovnico problematiko, pri mnogih rešitvah, pomembnih za zgodovino slovenskega jezikoslovja, pa je bil popolnoma samostojen in je dobro krmaril med zahtevami humanistične latinske predloge ter značilnostmi slovenskega jezika. Megiser se je pri oblikovanju svojih tabel naslonil na Bohoriča, podobno pa se je pozneje v slovnem uvodu v svojem slovarju naslonil Alasia (1607) na Megiserja, četudi je bil pri mnogih rešitvah povsem samostojen. Tako Bohoričeva slovnica kakor tudi Megiserjeva mala slovnica sta imeli močan vpliv še v 18. stoletju (Bohorič: HG 1715, G 1755, G 1758; Megiser: slovar 1744).

Glede na že povedano je lažje razumeti, zakaj je bilo **v jezikoslovnih zapisih v naslednjem obdobju** tako pomembno in odmevno Schönlebnovo (1672) načelo o ohranjanju tradicio-

nalnega zapisa,⁶ kakor je bil v navadi že od slovenskih protestantskih piscev dalje, ter izgovorjanju zapisanega besedila v skladu z dejanskim razvojem govora na določenem področju in v določenem času (po Schönlebnu oblikujejo svoje teoretične zapise Svetokriški 1691, Hipolit 1711 in Paglovec 1741, drugače Basar 1734).

Hipolit (1711) je vpeljal v pisanje o jeziku prikaz znanja slovenščine kot prestižnega znanja ter opozarjal na diglotično situacijo (slovenščina : nemščina) na Slovenskem, ki nastaja zaradi odsotnosti slovenščine v času šolanja in v javnem življenju, ter na pomembno vlogo, ki jo imajo pri vzdrževanju ravni jezika pridigarji. Avtorji so obravnavali tudi odnos tuje : domače v jeziku (Schönleben 1672, Valvasor 1689, Vorenc 1703–1710, Svetokriški 1691, Hipolit 1711 in Basar 1734).

V okviru pravopisnih vprašanj so se ukvarjali z razlikovanjem med samoglasniškim i ter soglasniškim j in samoglasniškim u ter soglasniškim v (Schönleben 1672, Kastelec 1678, 1682, 1684, Svetokriški 1691, Vorenc 1703–1710 in Basar 1734), med s [z] ter f [s] in sh [ž] ter fh [š] (Schönleben 1672, Kastelec 1678, 1682, 1684, Svetokriški 1691, Vorenc 1703–1710, HG 1715, Hipolit 1715, 1730, Paglovec 1741, slovar 1744, G 1755 in G 1758, bolj svobodno Basar 1734, po Bohoriču Valvasor 1689), med naglašnim i (zapis: y) ter nenaglašnim i (zapis: i) (Kastelec 1678, 1682, 1684, Svetokriški 1691, Vorenc 1703–1710, Hipolit 1715, 1730, Basar 1734), med z [c] in zh [č] (Kastelec 1684, Valvasor 1689, Svetokriški 1691, Vorenc 1703–1710, Basar 1734), med črkami c [c ali k], z [c] in k [k] (Kastelec 1684, Svetokriški 1691, Vorenc 1703–1710, Basar 1734, HG 1715 in po njem G 1755 ter G 1758, neposredno po Bohoriču še Valvasor 1689). Kastelec (1684) je uvedel tudi t : d kot pomenskorazlikovalni par, to pa imata še dodatno razširjeno Svetokriški (1691) in Vorenc (1703–1710). Podobno je

6 »Zato pišimo po šegi naroda, izgovarjajmo pa po šegi pokrajine« (Schönleben 1672: A 7a).

Svetokriški (1691) – in verjetno po njem Vorenc (1703–1710) – uvedel kot pomenskorazlikovalni par $f : v$, kar je bilo potrebno predvsem zaradi razlike z nemščino. Svetokriški (1691) je kot prvi teoretično utemeljil zapis odrazov izglasnega in predsglasniškega l , ki se je že celotno 17. stoletje zapisoval z / z zgolj pod vplivom tradicije, čeprav se je izgovarjal kot u .⁷ Njegovo definicijo je prepisal Vorenc (1703–1710), dokončno pa so jo razvili HG 1715 (po njem tudi slovar 1744), Paglovec (1741) ter G 1758. (HG 1715 in G 1758 sta vključila tudi problematiko švapanja.) Problem omenja tudi Basar (1734), vendar ga dosledno razpozna le pri deležnikih na $-l$. Poleg tega je Kastelec (1678, 1682) uvedel tudi posebno pisanje $[n']$ z ni , ki ga je leta 1684 še dodatno dopolnil (= zapletel). Svetokriški (1691) je to pravilo črtal, Vorenc (1703–1710) ga je prepisal, nato pa to pravilo ni imelo več odmeva. Je pa Basar (1734) opozarjal, da lahko kljub zapisu lj in nj večkrat naletimo na trd izgovor (= j se izreče tako, da se »komaj čuti«).

Pravila o rabi naglasnih znamenj so bila zelo raznovrstna in so jih posamezni avtorji določali precej poljubno in skoraj praviloma le po občutku. Nova pravila za naglaševanje so skušali definirati Schönleben (1672), Kastelec (1684), Svetokriški (1691), Vorenc (1703–1710) in Basar (1734), Valvasor (1689) pa je glede naglaševanja v celoti sledil Bohoriču (1584). Tudi Hipolitova slovnica (HG 1715) glede tega dosledno podaja vsebino Bohoričeve (1584), sledita pa ji še G 1755 ter G 1758. Poleg tega so Svetokriški (1691), Basar (1734) ter Paglovec (1741) vsaj teoretično nasprotovali pretiranemu postavljanju naglasov zaradi razlik med posameznimi pokrajinami, saj naj bo zapis čim bolj univerzalen za celotno slovensko področje.

V opisane tokove so se, kot je razvidno, vključile tudi **slovnice iz let 1715, 1755 in 1758**

– seveda v poglavju o pravopisu, kjer so posvetile še posebej veliko prostora razmerju med črkama c in k ter njuni izgovarjavi, zapisom odrazov izglasnega in predsamoglasniškega l ter švapanju, zapisu glasov s in z , $š$ in $ž$ ter rabi črke z za glas c . Brez sprememb, ki jih je zahteval čas ali (ne)znanje piscev, pa niso ostala tudi vsa ostala poglavja. V uvodnih delih je bila bistvena novost pojmovanje knjižnega jezika kot jezika, ki se ga moramo naučiti, ter utemeljitev nujnosti znanja slovenščine v vseh stanovih – tudi v višjih slojih tedanje družbe in tudi na obrobni delih Slovenije – tako iz prestižnih kot tudi iz povsem praktičnih vzrokov; v poglavju o etimologiji je bilo najbolj novo Hipolitovo poglavje o nepravilnih glagolih ter poglavje o tvorjenih lastnih imenih; v poglavju o skladnji pa se nam kot nadvse zanimivo kaže slabo znanje in okornost enega od prirejevalcev celovške slovnice. Hipolit (1715) se je pri snovanju svoje slovnice naslanjal neposredno na Bohoričovo (BH 1584), nasprotno pa sta tako G 1755 kot G 1758 svoji varianti slovnice zasnovala zgolj po Hipolitovi priredbi (HG 1715). Razvojno je bil zelo pomemben premik k nemškemu metajeziku v celovški slovnici (G 1758), na kar so bistveno vplivale šolske reforme Karla VI. in Marije Terezije.

Neposreden vpliv **slovarjev** na jezik je bil v tem obdobju še precej majhen, so pa sestavljalci novih slovarjev poznali vsaj kakega od starih. Najvplivnejši slovar je bil gotovo Megiserjev iz leta 1592, čeprav je bil v rabi tudi slovar iz leta 1603, Alasijev tiskani slovar iz leta 1607 je imel zaradi svoje narečne narave občutno manj vpliva, čeprav ni bil popolnoma prezrt. Ohranjeni rokopisi⁸ do naslednje tiskane izdaje slovenskega slovarja leta 1744 nam pričajo o veliki potrebi po slovarjih na Slovenskem, ki jo je najbolje ubesedil Hipolit v uvodu v svoj rokopisni slovar (1711). Ker pa ni bilo zunanje finančne in organizacijske vzpodbude

⁷ Natančneje o izgovoru in o razvoju l nasploh piše Rigler (1961–1962: 241–252).

⁸ Kranjsko besedišče iz 1. pol. 17. stol., Kastelec v prepisih, Vorenc, Hipolit.

za tovrstne izdaje, so slovarji večinoma ostajali v rokopisu.

3 Organizacija izdajanja knjig v slovenščini

Za vzpostavljanje infrastrukture slovenskega knjižnega jezika je bil odločilnega pomena organizatorski delež. V času protestantizma in protireformacije je cerkvena in posvetna elita tovrstno dejavnost zagnano podpirala, po smrti škofa Tomaža Hrena pa do leta 1672, ko je Schönleben izdal svoj lekcionar, ni bilo kakega vidnejšega jezikovnega ali književnega načrtovanja izdaj del v slovenščini. Brez tega so dela sicer nastajala, a so ostajala v rokopisu, saj ni bilo možnosti za hitro in učinkovito zalaganje. Šlo je za splošno evropsko stanje poprotireformacijske izdajateljske utrujenosti, na Slovenskem pa je bila nesrečna okoliščina tudi, da sta bila lekcionar (1613) in katekizem (1615) izdana v tako veliki nakladi (3000 ter 2000 izvodov), da po tovrstnih delih več let ni bilo večje potrebe – podoben zastoj opazamo tudi v sosednjih hrvaških pokrajinah in marsikje drugje po Evropi. Odsotnost tiskarne v Ljubljani do leta 1678 je tako lahko le eden od vzrokov za pomanjkanje tiskov v tem času (prej bi bila to lahko posledica), glavni vzrok pa je bil gotovo, da (večinoma tuji) Hrenovi nasledniki na škofovskem sedežu niso aktivno posegali v načrtovanje izdajanja slovenskih del⁹ niti niso za to zaznali kake posebne potrebe, čeprav je bila ta v nižjih cerkvenih krogih vseskozi živa. Ko je glede tega odločneje nastopil Schönleben, se je 1678 vzpostavila Mayrjeva tiskarna, obenem pa se je izboljšalo tudi organiziranje in spodbujanje tovrstnega dela znotraj in zunaj cerkvenih vrst.

4 Šolstvo

Na področju šolstva je bilo v času protestantizma delu dečkov (večinoma iz višjega sloja) v okviru šolanja na stanovski šoli v Ljubljani omogočena raba slovenščine, ki je verjetno lahko obsegala tudi branje in pisanje slovenskih besed, vendar samo do trenutka, dokler se niso naučili nemško. Elementarnih šol s slovenščino kot učenim jezikom, kakor si jih je zamislil Trubar na podlagi nemških cerkvenih redov v TO 1564, sodeč po virih ni bilo, na neorganizirani ravni pa so gotovo bile kake priložnostne »šole«, kjer so se mladi učili (tudi) slovenskega katekizma, bolj nadarjeni pa (tudi) slovenskega branja, nekateri celo pisanja. V 17. in 1. polovici 18. stoletja se stanje ni kaj dosti spremenilo,¹⁰ le da je bila na ravni srednjega šolstva na jezuitskih licejih raba jezikov še intenzivneje usmerjena k latinščini. Raba slovenščine je bila v »organiziranem« šolstvu izključno govorno-slušna¹¹ in je bila namenjena zgolj pouku katekizma. Spremembo bi najlažje opisali takole: protestantsko neuresničeno vizijo osnovne šole, ki bi v slovenščini zajela vse otroke »v župnijah« ter v nemščini ali latinščini vse otroke v trgih ali mestih, je zamenjala katoliška skrb za organizirano versko vzgojo otrok (verouk enkrat na teden) v materinščini: za Slovence torej v slovenščini. Knjiga pa je pri takšni viziji izobraževanja izgubila svojo primarno vlogo.

Raba slovenščine v cerkvi se je v času protestantizma bistveno okrepila, kar se je nadaljevalo tudi v katoliški dobi. Za javno rabo slovenščine so bile še posebej pomembne redne slovenske pridige (s tega vidika je še posebej pomembno opozoriti na veliko mobilnost pridigarjev, kar je zahtevalo, da so bile njihove pridige nekako nadnarečne), slovenske razlage procesij ter raba slovenščine pri dramskih uprizoritvah. V izrazito »slovenskih« mestih

⁹ Raba slovenskih knjig je bila vseskozi predpisana in so jo tudi preverjali.

¹⁰ Viri Schmidtove (1963) teorije o vzpostavitvi elementarne slovenske šole v protestantizmu in njenem propadu v protireformaciji ne podpirajo.

¹¹ Edino šolski red šole pri sv. Nikolaju iz leta 1679 izpričuje pisno rabo slovenščine med tretjo in četrto popoldansko uro.

na Slovenskem je v slovenščini potekalo tudi politično meščansko življenje.

5 Receptija besedil

Krog naslovnikov slovenskih besedil kot heterogene skupine bralcev in poslušalcev se iz reformacije v protireformacijo in celotno obdobje do 1758 ni bistveno spreminjal. Se je pa z nastopom protireformacije bistveno spremenil predvideni način receptije teh besedil. Medtem ko je bil krog možnih bralcev slovenskih besedil v času protestantizma širši, je bil predvideni bralec besedil v katoliški dobi skoraj izključno duhovnik. Krog poslušalcev takšnih besedil pa se ni kaj bistveno spremenil. Glavni nosilci vzpostavljanja in ohranjanja slovenskega knjižnega jezika, kakor mu lahko sledimo v knjižnih besedilih, so bili potemtakem duhovniki oziroma pridigarji, vloga pismenih meščanov in plemstva pa je bila zanemarljiva – seveda mnogo večja v času protestantizma in manjša v času po njem. Nasprotno pa lahko tako meščanom kot plemstvu sledimo v njihovi rokopisni rabi slovenščine, ki se praviloma ne trudi slediti knjižni normi. Vse do sredine 18. stoletja je slovenščini uspevalo ohranjati status jezika, katerega raba ni neprestična (četudi je je bilo premalo). Šele sredi 18. stoletja se začne vzpostavljati model nemščine kot statusno razločevalnega in prestižnega jezika proti slovenščini kot jeziku nižjih slojev.

Kratice nekaterih virov

- BH 1584 = Bohorič, Adam, 1584: *Arcticae horulae fuccifivae*. Wittenberg.
 DPa 1576 = Dalmatin, Jurij, 1576: *PASSION*. Ljubljana.
 DB 1578 = Dalmatin, Jurij, 1578: *BIBLIE, TV IE, VSI GA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana.
 G 1755 = Annon., 1755: *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*. S. l. (rokopis, BSB cod. Slav. 8; kopija v NUK-u, inv. št. 6/2007).
 G 1758 = Annon., 1758: *Grammatica oder Windisches Sprach-Buch*. Celovec: Kleinmayr.
 HG 1715 = Hipolit Novomeški, 1715: *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*. Ljubljana: J. G. Mayr.
 JPo 1578 = Juričič, Jurij, 1578: *POSTILLA*. Ljubljana.

- KB 1566 = Krelj, Sebastijan, 1566: *OTROZHIA BIBLIA*. Regensburg.
 KPo 1567 = Krelj, Sebastijan, 1567: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg.
 MD 1592 = Megiser, Hieronymus, 1592: *DICTIONARIUM QVATVOR LINGVARVM*. Gradec.
 *P 1563 = *ENE DVHOVNE PEISNI*, Tübingen, 1563.
 TA 1550 = Trubar, Primož, 1550: *Abecedarium vnd der klein Catechifmus*. Tübingen.
 TA 1555 = Trubar, Primož, 1555: *ABECEDARIUM*. Tübingen.
 TA 1566 = Trubar, Primož, 1566: *ABECEDARIUM, OLI TABLIZA*. Tübingen.
 TC 1550 = Trubar, Primož, 1550: *Catechifmus*. Tübingen.
 TE 1555 = Trubar, Primož, 1555: *TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA*. Tübingen.
 TT 1557 = Trubar, Primož, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.

Literatura

- AHAČIČ, Kozma, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Založba ZRC, ZRC SAZU.
 AHAČIČ, Kozma, 2008: Govor in njegov zapis v prvih stoletjih zgodovine slovenskega knjižnega jezika. Vitez, Primož (ur.): *Spisi o govoru*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 111–124.
 BREZNIK, Anton, 1982: *Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska matica.
 DULAR, Anja, 2002: *Živeti od knjig: zgodovina knjigo-trštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. (Knjižnica Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino 7.) Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
 GOLEC, Boris, 2003: Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis* 57/1–2. 23–38.
 GREENBERG, Marc L., 2002: *Zgodovinsko glaslovsje slovenskega jezika*. Maribor: Aristej.
 GRDINA, Igor, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja.
 GRDINA, Igor, 2007: Reformationsströme in slowenischen Raum im 16. Jahrhundert. *Biblia Slavica. Serie IV: Südslavische Bibeln. Band 3,2: Kommentare*. 9–21.LEGAN
 LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2008: *Slovenska krščanska terminologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
 LENČEK, Rado L., 1996: *Izbrane razprave in eseji*. Ljubljana: Slovenska matica.
 MERŠE, Majda, JAKOPIN, Franc, NOVAK, France, 1996: Fonološki sistem knjižnega jezika slovenskih protestantov. III. *Trubarjev zbornik: Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija »Reformacija na Slovenskem« ob štiristoletnici smrti Primoža*

- Trubarja*. Ljubljana: Slovenska matica – Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar. 239–255.
- OREL, Irena, 2003: Slovenski pisni jezik nekdanj in danes – med izročilom in govorom. Vidovič Muha, Ada (ur.): *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: ob 450-letnici izida prve slovenske knjige. Obdobja 20. Metode in zvrsti*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/ tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 551–562.
- OROŽEN, Martina, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (Od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- POGORELEC, Breda, 1967: Nastajanje slovenskega knjižnega jezika od začetkov do konca 18. stol. *Jezikovni pogovori II*. 75–105.
- RIGLER, Jakob, 1961–1962: Tendence pri razvoju I-a. *SR 13/1–4*. 241–252.
- SCHMIDT, Vlado, 1963: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, 1. del. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- ŽNIDARŠIČ GOLEC, Lilijana, 2009: Trubarjeva »Cerkovna ordninga« med zelenim in živetim. *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času*. Ljubljana: Slovenska matica. V tisku.